

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра філософії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота
(освітній ступінь – «бакалавр»)

на тему: **«Філософсько-антропологічні ідеї у творчості Василя
Зеньковського»**

Виконав: студент 4-го року навчання,
Спеціальність: 033 Філософія
Ткаченко Владислава Андріївна

Керівник: Пастушенко Людмила Андріївна,
к. філос. н., доцент

Рецензент _____
(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 20__ р.

Київ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	С. 3
РОЗДІЛ І. РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ СВІТОГЛЯД В. ЗЕНЬКОВСЬКОГО	С. 7
1.1. Сторінками духовної біографії В. В. Зеньковського.....	С. 7
1.2. Творчий спадок В. Зеньковського: основні напрями, ідеї та проблеми	С.16
РОЗДІЛ ІІ. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ В. ЗЕНЬКОВСЬКОГО.....	С. 28
2.1. Зasadничі принципи антропологічного вчення В. Зеньковського.....	С. 28
2.2. Феномен особистості в осмисленні В. Зеньковського.....	С. 34
ВИСНОВКИ.....	С. 38
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	С. 41

ВСТУП

Актуальність дослідження. Вивчення творчої спадщини вітчизняних академічних філософів набуває важливості з огляду на потребу відтворення цілісної картини розвитку філософської думки на українських теренах, визначення пріоритетних напрямів становлення та розвитку вітчизняної філософії. З'ясування проблемного поля української філософської традиції потребує дослідження стрижневих для вітчизняної академічної філософії тем та ідей, серед яких провідне місце займає філософсько-антропологічна проблематика. Звідси, є актуальним звернення до антропологічних побудов В. Зеньковського, які становлять один із пріоритетних напрямів його творчої спадщини. Актуальність звернення до філософії В. Зеньковського зумовлена також тим фактом, що не лише його філософсько-антропологічні студії, а й загалом його філософський спадок ще й досі залишається малодослідженим. Його твори видаються у Росії, Франції та інших країнах, окрім України, а його спадщина, попри свою значну світову популярність, залишається маловідомою та малодослідженою, а отже, його місце в інтелектуальній спадщині України ще й досі є невизначеним. Аби подолати цю прогалину у вітчизняній історико-філософській науці, перед сучасними дослідниками постає завдання надати якомога повніший цілісний аналіз його творчого доробку. З цією метою варто з'ясувати основні напрями його творчості, осмислити стрижневі ідеї його філософського спадку, з'ясувати місце у ньому антропологічних студій.

Стан наукової розробки. Попри те, що у свій час викладацька, релігійна, освітянська, суспільна діяльність В. Зеньковського була високо оцінена сучасниками, усі його твори були опубліковані протягом XX ст., це відбувалось переважно за кордоном, а на українських теренах маємо констатувати брак постійного дослідницького інтересу до постаті В. Зеньковського, починаючи з радянського періоду. М. Ткачук дає цьому таке пояснення: «У свідомість кількох поколінь наполегливо вкладалося уявлення про Зеньковського як про

“реакційного філософа і теолога”, “білоемігранта”, котрий робить злісний наклеп на марксизм-ленінізм, на соціалістичний лад» (Ткачук, 1998, с. 28). Тривалий час праці В. В. Зеньковського були для українського читача маловідомими, і зараз, попри зростання дослідницького інтересу до вітчизняної академічної філософської традиції, все ж таки залишаються малодослідженими. Ще й досі відсутні певні узагальнюючі роботи, присвячені цілісному та систематичному аналізу творчого доробку В. Зеньковського. Дослідники обмежуються лише вивченням деяких аспектів або періодів творчості вітчизняного мислителя. Зокрема, у працях українських та російських дослідників В. Горського, М. Ткачук, В. Летцева, В. Мальцевої, О. Аржаковського, О. Антоневича, О. Єрмішина представлено спроби дослідити біографію В. Зеньковського, виокремити основні напрями його творчості, з'ясувати характерні особливості його філософії. Водночас існує потреба у більш детальному вивченні проблемного поля філософії В. Зеньковського, осмисленні його стрижневих філософських інтуїцій, серед яких центральне місце посідають філософсько-антропологічні ідеї.

Об'єктом дослідження є творчість українського мислителя, одного із чільних представників вітчизняної академічної філософії В.В.Зеньковського.

Предмет дослідження становить філософська антропологія В.В.Зеньковського

Метою дослідження є цілісний аналіз філософсько-антропологічних ідей у творчості В. Зеньковського.

Реалізація поставленої мети обумовила необхідність розв'язання у роботі таких завдань:

- з'ясувати основні чинники формування релігійно-філософського світогляду В. Зеньковського, виявити його характерні особливості;
- реконструювати основні напрями творчості вітчизняного філософа;
- дослідити стрижневі ідеї і проблеми філософії В. Зеньковського;
- виокремити та проаналізувати основні засади філософської антропології українського філософа;

- показати місце і значення антропологічних студій мислителя у його загальному творчому доробку.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел. Робота передбачає логічно пов'язану між собою таку послідовність:

У розділі I «Релігійно-філософський світогляд В. Зеньковського» виокремлено основні чинники та джерела формування філософського світогляду українського мислителя, реконструйовано віхи його духовної біографії, проаналізовано пріоритетні напрями його творчості, досліджено проблемне поле його філософських студій.

У розділі II «Філософська антропологія В. Зеньковського» осмислено засадничі принципи філософсько-антропологічного вчення В. Зеньковського, з'ясовано особливості витлумачення філософом феномену людської особистості.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Методологічною засадою дипломної роботи є системний підхід із застосуванням хронологічного методу, який дозволяє здійснювати дослідження основних етапів розвитку ідей В.В.Зеньковського в хронологічній послідовності. В дослідженні застосовано текстологічний метод, за допомогою якого здійснено аналіз першоджерел, а також контекстуальний, історико-порівняльний, системно-структурний методи.

Джерельна база дослідження. При висвітленні філософсько-антропологічних поглядів В. Зеньковського у першу чергу використано першоджерела, друковані праці мислителя, серед яких «Про ієрархічний устрій душі», «Проблема психічної причинності». «Принцип індивідуальності в педагогіці і психології», «Про образ Божий в людині», «Проблема виховання у світлі християнської антропології», «Основи християнської філософії» та ін.

З метою відтворення основних джерел формування релігійно-філософського світогляду автор спирався на дослідження М. Ткачук, В. Летцева, В. Горського, О. Єрмішина, С. Кузьміної. Задля відтворення ідейного контексту, в якому формувались антропологічні погляди П. Юркевича, автор звертався до праць українських і російських філософів (В. Соловйова, М. Бердяєва, Г. Челпанова, П. Юркевича та ін).

З метою висвітлення засадничих положень філософської антропології В. Зеньковського було використано дослідження М. Ткачук, О. Єрмішина, О. Антоневича.

Значну увагу було приділено сучасній дослідницькій літературі з історії київської академічної філософської традиції (С. Кузьміної, М. Ткачук, В. Горського).

РОЗДІЛ І. РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ СВІТОГЛЯД В. ЗЕНЬКОВСЬКОГО

1.1 Сторінками духовної біографії В. В. Зеньковського

Характерною рисою творчої спадщини В. Зеньковського є багатогранність та різноманітність творчих інтересів і запитів. Навіть побіжне ознайомлення з бібліографією його праць дає підстави зробити висновок, що мислителем залишений значний доробок у царині філософії і історії філософії, культурології та літературознавства, богослов'я, психології, педагогіки. Багатоманітна творчість В. Зеньковського привертає увагу багатьох дослідників своєю невичерпністю проблематики та глибиною поставлених питань, у яких відображено неповторний стиль його епохи. Недарма український дослідник Вілен Горський досить влучно зазначає, що феномен В. Зеньковського полягає саме в тому, що він був філософом на «межі»: «на межі століть, на межі зміни епох, суспільно–політичного устрою, на межі двох культур: української і російської, а згодом – цивілізацій: західної і східноєвропейської» (Горський, 1996, с. 216–217). Отже, спробуємо відтворити основні віхи його духовної біографії, аби наблизитись до неповторного світорозуміння і життєрозуміння вітчизняного філософа.

Василь Зеньковський народився 16 липня 1881р. в м. Проскурові (нині Хмельницький) в сім'ї педагогів. Період дитинства та юнацтва Василя Васильовича став фундаментом для становлення його основних світоглядних засад, які набувають релігійного забарвлення. Формування релігійних та педагогічних поглядів юного мислителя здійснювалося насамперед під впливом батька, педагога за освітою, який очолював місцеву гімназію та виконував обов'язки церковного старости за особистим покликанням. Як вказує сам В. Зеньковський у своїй автобіографії, батька він вважав «українофілом», а дід його був священиком, тому майбутній філософ зростав в атмосфері православної релігійної культури (Зеньковский, 1962, с. 80). Втім, у 17 років В.

Зеньковський переживає світоглядну кризу, пов'язану із втратою наївної релігійності дитинства. Перечитавши усі твори Писарєва, він «вступає» у період радикалізму, приймає принципи натуралістичного світогляду й втрачає віру в Бога: «Писарєв розбив мої вірування і разом з тим надовго підпорядкував тому самовпевненому догматизму, який відрізняє всі науково–популярні видання» (Зеньковский, 1962, с. 80)

Однак, ще в гімназії він починає цікавитися психологією та системно займатися філософією, невпинно читаючи і поглиблюючи свій кругозір. Таким чином допитливий юнак починає сумніватися в твердженнях Писарєва: «Я стал заниматься философией, налет атеизма исчез бесследно. Веры еще не было, но открылась возможность ее» (Зеньковский, 1962, с. 8).

У 1900 р. В. Зеньковський вступає в університет св. Володимира, де спочатку навчається на фізико–математичному факультеті. Втім 1902 р. стає переломним для філософа, він починає сумлінно вивчати праці західноєвропейських та російських філософів та психологів, перечитує твори В. Соловйова, Ф. Достоевського, О. Пушкіна, Л. Толстого, Ю. Лермонтова, М. Гоголя. Зацікавлення філософією та психологією, участь у роботі Психологічної семінарії під керівництвом відомого філософа Г. Челпанова призвело В. Зеньковського до рішення перейти на історико–філологічний факультет університету (Ткачук, 2002, с. 77). Варто відзначити вплив Г. Челпанова на становлення філософського світогляду В. Зеньковського. Вдячний своєму академічному наставнику, через багато років В. Зеньковський у 1936 р. присвятив Челпанову окрему статтю, вважаючи його насамперед філософом, а потім психологом (Зеньковский, 2008, с. 160). Від свого учителя він перейняв характерні риси наукового підходу – з одного боку, поєднання у наукових студіях психології та філософії, з іншого – дотримання наукової чесності у засвоєнні чужих ідей. Саме під впливом Г. Челпанова у В. Зеньковського проявився інтерес до проблем психології. Цьому сприяло, насамперед, відвідування академічних зібрань Психологічної семінарії, яка стала справжньою школою для формування професійних якостей у студентів–

філософів, розвитку культури мислення, науково–дослідницьких навичок. Як зазначає М. Л. Ткачук, участь у Психологічній семінарії чимало сприяла становленню філософського світогляду В. Зеньковського. В опублікованих нею архівних документах можна відображені назви проголошених доповідей на засіданнях семінарії, серед яких «Етична система Г. Спенсера», «Вчення про взаємодію за Еббінгаузом», «Обґрунтування етики трансцендентального ідеалізму» (Ткачук, 1998, с. 115). Під впливом філософських зустрічей на семінарії, де жваво обговорювались актуальних проблеми філософії та психології на семінарії, В. Зеньковський пише перші власні філософські та психологічні дослідження, серед яких «Сучасний стан психофізичної проблеми», «З приводу дослідження Біне про пам'ять», «Платон у витлумаченні П. Наторпа» та ін. (Ткачук, 1998, с. 116–117). Надалі саме Зеньковський після від'їзду Г. Челпанова до Москви у 1905 р. очолює Психологічну семінарію. Після закінчення університету у 1909 р. вітчизняний мислитель був залишений професорським стипендіатом при кафедрі філософії під керівництвом проф. О. Гілярова. З 1912 р. він починає викладання в університеті св. Володимира, читаючи курси з психології та вступний з філософії на 1 курсі (Ткачук, 2000, с. 238). Згідно з спогадами його учня, згодом відомого російського історика філософії В. Асмуса, лекції В. Зеньковського справляли неабияке враження на студентів внаслідок фаховій майстерності лектора, який з кафедри вміло доносив студентській аудиторії ідеї сучасної філософії (Асмус, 2000, с. 590). Паралельно Зеньковський викладає в інших навчальних закладах Києва. Зокрема, з 1909 р. він читає лекції з філософії, загальної і дитячої психології на Київських Вищих жіночих курсах, з 1910 р. – курси логіки, загально, дитячої, педагогічної психології в Фребелівському жіночому педагогічному інституті, у чоловічій гімназії М. А. Стельмашенко і жіночій гімназії О. А. Крюгер (Кузьміна, 2010. С. 503). У 1914 р. стає директором Фребелівського інституту та головою Фребелівського товариства, об'єднавши навколо себе велику групу ентузіастів дошкільної освіти. В післяреволюційний час Зеньковський продовжує активну педагогічну діяльність, спрямовану на відкриття дитячих

садків і притулків, улаштування лекцій з навчання і виховання, видавництво педагогічної літератури. Свій педагогічний досвід він намагається теоретично осмислити у дослідженнях з філософії освіти. Саме йому належить ініціатива організації експериментальної роботи з психології дитинства, який він присвятив не тільки частину свого життя, а й цілий твір з соціальної педагогіки та інших проблем дітей. З'являється ціла низка робіт з психології та педагогіки, які сформують ідейну основу цілісної філософсько–педагогічної системи. У київський період творчості виходять відомі його праці «Принцип індивідуальності у психології і педагогіці» (1911), «Соціальне виховання, його завдання і шляхи (1918). В останній книзі філософ розглядає ідеал соціального виховання, який складають загальнолюдські принципи солідарності і братерства. Переосмислюючи вплив тогочасних військових подій на дитячу психологію, він також пише соціально–педагогічне та психологічне дослідження «Діти та війна» (1915). Продовжує він роботу над цією темою і в еміграції, зокрема, у книзі «Діти еміграції» (1925) він описав віддалення дітей від батьківщини. Основні ідеї узагальнюючого твору з філософії освіти, у якому він систематично викладає свої філософсько–педагогічні ідеї, а саме «Психологія дитинства» (1925), були сформовані також у київському періоді (Ткачук, 2000, с. 239).

Науково–дослідницька діяльність київського мислителя не обмежувалася працями з педагогіки. В. Зеньковський у роботі «Нариси моєї філософської системи» зазначав, що у ранні роки своїх пошуків він перебував під впливом творчості В. Соловйова і І. Лопатіна, але поступово його погляди стали змінюватися. З 1912 р. В. Зеньковський починає працювати над дисертацією за темою «Проблема психічної причинності». Протягом 1913–1914 рр. Зеньковський збагачував свій науковий досвід за кордоном у Німеччині, Франції, Італії для завершення дисертації. Втім закордонне відрядження завершилось невдало для мислителя, оскільки внаслідок воєнних подій частину магістерської роботи було втрачено. Дисертація В. Зеньковський захищав у Московському університеті у 1914 р. Втім і тут не обійшлося без певних

неприємностей для молодого вченого, оскільки під час захисту дисертація була піддана розгромній критиці з боку неофіційного опонента російського філософа Г. Шпета, який дорікав В. Зеньковського за суперечливе використання феноменологічного методу (Ермишин, 2008, с. 11). Після захисту дисертації Зеньковського обирають екстраординарним професором університету св. Володимира.

Паралельно із академічної діяльності, на поч. XX ст. В. Зеньковський бере широку участь у філософських, освітянських, релігійних, суспільно-політичних процесах, що відбувалися у Києві. Важко переоцінити важливу роль мислителя у релігійно-філософському відродженні в Києві, інтелектуальному процесі початку XX ст., спрямованому на вирішення актуальних проблем тогочасного життя, висвітлення тогочасних запитів суспільства із погляду релігійно-філософської свідомості. Зокрема, з 1906 р. він виступає із публікаціями на тогочасну злободенну проблематику у щоденній газеті лівого спрямування «Народ», що видавалася С. Булгаковим і О. Волзьким. Стає співробітником видавництва «Путь» при Московському релігійно-філософському товаристві пам'яті В. Соловйова (Ткачук, 2000, с. 241). З 1908 р. бере активну участь, а з 1911 р. стає головою Київського Релігійно-філософського товариства, на зачіданнях якого він виступає із доповідями: «О религиозном индивидуализме» (1908), «Об отношении к историческому христианству» (1909), «Соловьев как философ» (1910), «О мистицизме Гоголя» (1911), «Проблема религиозного опыта» (1912), «Идея религиозной культуры и ее исторические судьбы» (1915) та ін. З 1916 публікається у друкованому органі товариства «Христианская мысль», створеним викладачами Київської духовної академії, зокрема, В. Екземплярським, з метою осмислення та оцінки з християнських позицій усіх проявів культурного та суспільно-політичного життя Росії.

Для самого В. Зеньковського київський період був один із найважливіших, оскільки у цей час були сформовані основні засади його релігійно-філософського світогляду, осмислені головні принципи його філософсько-

педагогічної концепції. Ще одним предметом зацікавлення філософа у київський період стає історія вітчизняної та російської філософії. Як зазначає М. Ткачук, матеріали до написаної в еміграції «Історії російської філософії», збиралися В. Зеньковським ще з 1910 р. Починаючи ще зі студентських років він вивчав творчість Гоголя, сумлінно проробивши чотири томи його листів (Ткачук, 1998, с.30. Одним із значущих духовних подій стало для мислителя знайомство на поч. XX ст. із С. Булгаковим, і завдяки його ініціативі була підготовлена до друку книга, присвячена творчості Гоголя. Особистість Гоголя була для Зеньковського джерелом його творчого натхнення. Зокрема, він писав: «шлях Гоголя від споглядання до діяльності, від побаченої неправди в житті до покращення життя. Це й була та «справа життя», та тема реальної дії, котра і надихала і терзала його. ... мрія Гоголя про перетворення життя і людей на краще є головною мрією XIX та XX століть, – тут Гоголь, йдучи своїм шляхом, торкався самого основного натхнення людей XIX та XX ст. Саме тому теми Гоголя живі до цих пір як основні теми нашого часу» (Зеньковский, 2007, с. 106). Перебуваючи з літа 1915 р. в евакуації в Саратові, Зеньковський брав участь у публічних виступах, присвячених дитячій психології, організував діяльність педагогічних курсів. Восени 1916 р. Зеньковський повертається до Києва, продовжує викладати в Університеті Св. Володимира,. Як згадує В.Ф. Асмус, він «не приховував ні релігійної спрямованості, ні ідеалістичного змісту своїх філософських ідей. Більше того, він був темпераментним пропагандистом цих ідей» (Асмус, 2000, с. 590). «У своїх лекційних курсах, – зазначає М. Л. Ткачук, – В. Зеньковський широко використовував не лише історичний, але й сучасний йому науковий матеріал. І в курсі психології, і в курсі логіки він надає особливої уваги гуссерліанству, проголошуючи Е. Гуссерля «володарем дум» сучасної філософії. Серед вітчизняних логіків Зеньковський шанував М.Каринського і з натхненням пропагував його ідеї класифікації висновків.» (Ткачук, 1998, с. 30).

У період революційних подій 1917–1919 рр. В. Зеньковський активно долучається до головних подій суспільно–політичного, церковного життя

Києва. Зокрема, у 1918 р. він був призначений на пост міністра віросповідань в уряді Гетьмана Скоропадського. Як він згадував у своєму автобіографічному творі «П'ять місяців при владі», не звертаючи уваги на свою «нелюбов до політичної роботи», він керувався виключно «почуттям обов'язку»: «послужити улаштуванню України в інтересах Росії, борючись проти сепаратизму і русофобства. Я знав, – пише він далі, – що йду на жертву, що дуже багато втрачу внаслідок цього – але не уявляв собі все-таки, якою великою буде жертва ... Я помолився Богу, подумав трохи на самоті – і вирішив піти на роботу, яка мене чекала ... » (Зеньковський, 2011, с.192). Особистість Зеньковського розкрилася під час діяльності в уряді Скоропадського, як хоча б не свідомому українцеві, але як людині, яка щиро вболіває за долю України, яку поважає її культуру та хоче і має владу, щоб хоч щось змінити. В уряді він виступав за автономію української церкви, тому що був переконаний у тому, що без помісного самоврядування неможлива нормалізація церковного життя в Україні. Він створив «Вчений комітет», який мав допомогти українській церкві знайти шляхи вираження себе у слові, богослужінні. Члени комітету, очолюваного запрошеним В. Зеньковським професором Київської духовної академії П. Кудорявцевим, здійснювали широку роботу в напрямі релігійно-церковного відродження на українських теренах. Зокрема, готували кваліфіковані переклади українською мовою Святого Письма і богослужбових книг, були експертами з питань українського церковного життя, готували до видання україномовну церковну та релігійну літературу, матеріали з історії релігійного мистецтва та освітив в Україні. За часів головування В. Зеньковського було проведено ще декілька реформ духовної освіти, а в жовтні 1918 р. перший гетьманський уряд пішов у відставку. Коли в лютому 1919 р. Києвом заволоділи більшовики, Зеньковський, як міністр ворожого уряду, повинен був переховуватися у знайомих.

Перебування на рідній землі під владою більшовиків стає небезпечним і у січні 1920 р. В. Зеньковський мігрує за кордон. З цього приводу він згодом писав: «Те, що моя політична діяльність обірвалася, що в еміграції переді мною

постала теж величезна, теж церковна, але зовсім вже інша, форма діяльності, що не позбавляє мене обов'язки витягти з пережитого ті політичні та історичні висновки, які я міг зробити» (Зеньковський, 2011, с. 192). В еміграції він продовжує викладацьку діяльність. Спочатку він перебував професором Белградського університету. Після переїзду у 1923 р. до Праги читає лекції у Вищому педагогічному інституті ім. Я. А. Коменського, де очолює кафедру педагогічної психології і експериментальної педагогіки. Також у 1923 р. був обраний головою Педагогічного бюро у справах російської зарубіжної школи за кордоном. Під його керівництвом був відкритий Вищий педагогічний інститут (з 1923 по 1926 рр. В. Зеньковський – директор цього інституту). Влітку 1920 р. в Белграді було створено Релігійно-філософський гурток із студентів богословського факультету, куди був запрошений і Зеньковський. Діяльність цього гуртка поклала початок великій і творчій справі – Російському Християнському студентському руху, де Зеньковський став головою та був відданий цій справі протягом сорока років, до кінця життя. В цей час В. Зеньковський видає книги «Російські мислителі та Європа» (1922) та «Психологія дитинства» (1924). Продовжуючи дослідницьку роботу, він пише велику книгу «Діти еміграції» (1925). Приймає участь у створенні журналу «Російська школа за кордоном» (1923–1929), альманаху для дітей «Російська земля» та «Російський колокол». Продовжує свою багатопланову освітню діяльність вже в Парижі (з 1926 р. по 1961 р.), де бере активну участь у створенні Православного богословського інституту ім. С. Радонежского та очолює у різні часи кафедри філософії, психології, педагогіки, а з 1944 і до кінця життя працює деканом філософського факультету (.

Напередодні Другої Світової війни 1939 р. В.Зеньковського заарештовує французька влада. Після 14-місячного ув'язнення В. В. Зеньковського вирішує прийняти священство, і у березні 1942 року він був висвячений. Після звільнення, перебуваючи у Парижі, він пише низку праць: «Російські мислителі та Європа» (1926), «Бесіди з юнацтвом з питань статі» (1929), «Проблеми виховання в світлі християнської антропології» (1934), «Російська педагогіка»

(1933). У цих роботах він намагався вирішити питання виховання особистості дитини засобами християнської антропології. Після війни увага В. Зеньковського зосереджена довкола історії філософії, він пише свою визначну працю «Історія російської філософії», яку захищає як докторську дисертацію, отримавши ступінь доктора філософії. У дисертації він доводить, що розвиток російської філософії йшов в напрямку з'ясування власних православних підстав, і цей напрямок періодично переривався вторгненням західної філософської думки. «Історія російської філософії» в осмисленні В. Зеньковського постає як унікальний національний досвід створення справжньої християнської філософії. Цю думку він виклав також у творі «Російські мислителі та Європа» (1926), і пізніше у роботі «Наша епоха» (1952).

Помер В. В. Зеньковський 5 серпня 1962 р., похований в російській частині кладовища Сент-Женевьев де Буа. Незадовго до смерті філософ написав «Очерк моей философской системы», в якому розкрив засадничі принципи своєї філософії.

1.2 Творчий спадок В. Зеньковського: основні напрями, ідеї та проблеми

Творчий доробок В. Зеньковського ще й досі залишається малодослідженим. Його твори видаються у Росії, Франції та інших країнах, окрім України, а його спадщина попри свою значну світову популярність залишається маловідомою та малодослідженою, звідси, його місце в інтелектуальній спадщині України ще й досі залишається невизначеним. М. Ткачук дає цьому таке пояснення: «У свідомість кількох поколінь наполегливо вкладалося уявлення про Зеньковського як про “реакційного філософа і теолога”, “білоемігранта”, котрий робить злісний наклеп на марксизм-ленінізм, на соціалістичний лад» (Ткачук, 1998, с. 28). З метою подолання цієї прогалини у вітчизняній історико-філософській науці перед сучасними дослідниками постає завдання надати якомога повніший цілісний аналіз його творчого доробку. З цією метою варто з'ясувати основні напрями його творчості, осмислити стрижневі ідеї його філософського спадку.

Протягом життя вітчизняний мислитель працював у різних напрямках – релігійної філософії, психології, педагогіки, історії філософії, апологетики, літератури і культури. Особливу увагу В.В. Зеньковський приділяв висвітленню основних питань метафізики, гносеології, космології і антропології з точки зору християнської свідомості. Оригінальність його філософсько-релігійної підходу полягає в переплетенні всіх його багаточисельних філософських, психологічних, педагогічних ідей, які на різних етапах життя захоплювали мислителя. Найбільше його надихала богословська наука, яка стала основою діяльності в якості священнослужителя та учасника в релігійних рухах; російська та українська філософська думка надихнули його на написання ґрунтовного дослідження з історії російської філософії; педагогічна наука, як російська так і світова, сприяла появі його оригінальної інноваційної педагогічної концепції; психологічні дослідження на морально–етичні норми сформували принципову основу для створення концепції особистості та

індивідуальності кожної людини, появи твору присвяченого психології дитинства.

Своєрідним підсумком власних філософських поглядів В. Зеньковського, що формувались протягом усього його життя, можна вважати працю «Основи християнської філософії» (1961–1964). У творі мислитель називає свою філософську систему досвідом християнської філософії. Можна виокремити два основних «коріння» філософських поглядів В. Зеньковського: православну догматику і філософський трансценденталізм. На нашу думку, його філософсько-світоглядна позиція була близька до позиції представників київської духовно–академічної традиції XIX–поч. XX ст., у творчості яких ми бачимо спробу розбудови філософії, що базується на православному умоспогляданні. Недарма В. Зеньковський був активним учасником Київського релігійно-філософського товариства, утворюваного професурою Київської духовної академії. В. Зеньковський також поділяє ту думку, що істинна філософія не може суперечити істинній релігії, істини релігії, дані в Богоявленні, можуть бути досягнені та обґрунтовані людським філософським розумом, відтак Божественне одкровення стає людським одкровенням завдяки філософії. Однак, на нашу думку, В. Зеньковський більш послідовно розвиває інтенцію вітчизняних академістів поєднати віру і розум, релігію і філософію, не дарма його релігійно–філософський світогляд дослідники характеризують як «православний універсалізм». У своїй творчості В. Зеньковський розвиває сформульовану російським філософом В. Соловйовим загальну настанову, яка стала стимулюючим фактором російського релігійно-філософського відродження, а саме освітлювати і оцінювати з християнського погляду усе багатоманіття проявів та запитів як індивідуального, так і суспільного життя. Як і інші представники релігійно–філософського відродження, В. Зеньковський намагається подолати утворюваний дуалізм між Церквою та світською культурою, наголошуючи на тому, що християнство може слугувати оновлюючим фактором людського розвитку, надаючи усім проявам людської життєдіяльності справжнього смислу. З іншого боку, В. Зеньковський, разом з

діячами релігійно-філософського відродження, гостро відчував утворювану кризу тогочасної філософії та культури, спричинених, за його твердженням, фактором В. Зеньковського, фактом „аморалізму”, глибоким провалом тогочасної моральної свідомості. Він визначав цю проблему як проблему секуляризації, тобто перетворення суцільно духовних цінностей у відносні, знецінення та приземлення ціннісних ідеалів та запитів людства. Як відмічав Зеньковський, для «секулярної» епохи характерним є те, що «она живет миром, как он нам дан, и в этом упоении миром она занята больше всего тем, чтобы в нем лучше и удобнее устроиться; развитие науки и техники не только идет навстречу этому, но своеобразно обосновывает и укрепляет эту черту нашей эпохи» (Зеньковский, 1993, с.172–223). Недарма, вивчаючи історію російської філософської думки, проблему секуляризації Зеньковський вважає концептуальним стрижнем історії російської філософії. У цій праці він намагається побачити історичне коріння сучасного секуляризованого російського суспільства. Він розрізняє внутрішню і зовнішню секуляризацію, де змістом останньої було сприйняття західного раціоналізму. «Історія російської філософії» (1948–1950) – це вирішення актуальної для її автора проблеми співвідношення філософської та богословської думки в історичній площині. В. В. Зеньковський намагається осмислити її, припускаючи одночасно наявність свободи філософування і її обмеження, стверджуючи своєрідний дуалізм розуму і серця. В якості основного метафізичного принципу він утверджує богословське вчення про «тварність» буття. Якщо Бог – це творець всесвіту і людства, тоді все буття має релігійне коріння, і саме тому, його релігійне осмислення буття має знайти місце. Так як численні прояви «звичайної» культури знаходяться у протиріччі з християнськими засадами, В. Зеньковський намагається віднайти релігійне обґрунтування всіх сфер творчості людства. Філософське осмислення релігійних підстав європейської та російської культур – одна із провідних тем В. Зеньковського. Цю тему він порушує вперше ще в київський період творчості у релігійній публіцистиці, зокрема, у праці «Росія і Православ'я» (1916). В. Зеньковський осмислює

розвиток тогочасної культури крізь призму протистояння двох напрямів розвитку культур, двох глибинних самовизначень людської волі – російської релігійної та західної атеїстичної. Розглядаючи релігійне підгрунтя, релігійний смисл західноєвропейської культури, він констатує той факт, що Європа втратила життєвість первісного християнства, повноту і чистоту істини, а отже, переживає духовний занепад. Філософ намагається з'ясувати історичне покликання Росії у цьому розвитку, вказуючи провіденційну роль Росії, наділяючи російський народ історичною місією – вказувати світові справжній шлях у справі вселенського утвердження християнського ідеалу. На думку В. Зеньковського, православ'я може стати основою істинно християнської культури, духовним стрижнем сучасної культур, її творчою основою. Цю ж тему він надалі розвиває в еміграції. Зокрема у праці «Ідея православної культури» (1923) він пропонує релігійно-філософський ідеал, необхідний для порятунку західноєвропейської культури від духовної кризи. В. Зеньковський стверджує про необхідність спільними зусиллями розбудувати новий тип культури, що передбачає розкриття прихованих потенційних сил православ'я. Смислом і призначенням православної культури має стати внутрішнє преображення людської душі і усіх сфер людської життєдіяльності. У своїй творчості В. Зеньковський обстоює ідею розбудови православної культури, що володіє синтетичною силою вирішити усі життєві протиріччя. Вищий духовний синтез, стрижень пропонованого культурного ідеалу, повинен бути пронизаний духом свободи, оскільки система православної культури – система вільної творчості во Христі і з Христом. Реалізація свободи і творчості неможливі без утворення прошарку церковної інтелігенції, яка і має розбудовувати православну культуру.

Починаючи з 1920-х рр. В. Зеньковський працює над теоретичним обґрунтування різних ідей навколо системи християнського світорозуміння. Метою філософських інтенцій вітчизняного мислителя стає розбудова цілісної і завершеної філософської системи, яка б охоплювала усі сфери людського пізнання. У праці «Основи християнської філософії» (1961–1964) він, зокрема,

зазначає, що вчення отців Церкви з необхідністю привело його до перегляду усіх філософських побудов у світлі християнства. В. Зеньковський протягом усього творчого шляху намагався створити систему філософських принципів, які повноцінно і адекватно відображають християнське віровчення. Таким чином, вітчизняний мислитель здійснює спробу розбудови цілісної християнської філософії, що спирається на богословські поняття: в гносеології – це поняття церковного розуму, в онтології – ідеї творіння, в антропології – поняття першородного гріха. Як стверджує О. Єрмішин, його синтетична концепція поєднує релігійну філософію (релігійно орієнтовану думку) і філософію релігії (базується на аналізі і роз'ясненні смислу християнських ідей і понять). Водночас релігійна філософія В. Зеньковського зберігає відмінність від догматики, оскільки догматика – це філософія віри, а християнська філософія – це філософія, що випливає із віри. «Христианская философия возможна, — писал він наприкінці свого життя, — но есть ли ... у христианской философии какая-либо особая тема, которая отличала бы ее от догматики? Конечно, да. Догматика есть философия веры, а христианская философия есть философия, вытекающая из веры. Познание мира и человека, систематическая сводка основных принципов бытия не даны в нашей вере, они должны быть строяемы в свободном творческом нашем труде, но в свете Христовом» (Зеньковский, 1992, с. 268)

В. Зеньковський намітив грандіозний план системи християнської філософії, яка складається з трьох частин: вчення про пізнання (гносеологія), вчення про світ (космологія) і вчення про людину (антропологія). Задумане вдалося реалізувати не повністю – ним написано лише дві частини філософської трилогії «Основи християнської філософії».

У гносеологічних побудовах В. Зеньковський осмислює нерозривність філософського мислення від релігійної сфери. Християнство, як релігія Логоса, на думку мислителя, закладає нерозривну єдність віри і розуму як двох свободних стіхій людського духу, однак ця єдність не є наявною, а є заданою, що потребує значних духовних зусиль для розкриття та відновлення єдності.

Центральний поняття гносеології АВ. Зеньковського є поняття церковного розуму, який виступає справжнім суб'єктом пізнавальної діяльності. Отже, істина з точки зору християнства не належить індивідуальному розуму, а церковному, соборному. Пізнання христоцентричне, оскільки Христос є главою Церкви, і пізнання внутрішньо живиться любов'ю, а розум єдиний з серцем у пізнанні.

Метафізика В. Зеньковського розбудовується на ідеї творіння світу, що поєднує у собі поняття Бога і світу, Абсолютного і відносного емпіричного буття. Ідея творіння відносить як до природної матеріальної, так і ідеальної сфер, співвіднесення божественних ідей і матеріального світу. Через ідею творення В. Зеньковський показує живу нерозривну цілісність та єдність тварного емпіричного світу, а любов виступає тією силою, що уможливорює досягнення цієї єдності. Розвиваючи цю інтуїцію, вітчизняний філософ осмислює поняття церкви як важливого онтологічного фактору, як носія живої світової єдності. Носієм єдиного світу в метафізиці Зеньковського є церква в її космічному аспекту («космічна церква», яка включає в себе все людство). Проблема космології розглядається Зеньковським через вчення про пошкодження природи, що роз'ясняє силу випадковостей, як вад гармонії, тому що в природі не існує суб'єкта як особистого носія гріха, немає і відповідальності за зло, а отже, лише людина несе за це відповідальність.

У своїй філософській творчості В. Зеньковський розвиває актуальну для російської релігійно-філософської думки поч. ХХ ст. ідею св. Софії як одвічного першообразу світу і людського організму. У праці «Подолання платонізму і проблема софійності світу» він обґрунтовує важливість постановки даної проблематики: «Проблема софийности мира является, бесспорно, одной из важнейших тем современной мысли. Действительно, ни в чем так не нуждается наше время, как в правильном учении о мире, — а такое учение непременно должно дать решение проблемы софийности мира. Можно отвергать термин «софийность», но нельзя пройти мимо самой проблемы, которую мы называем «софийной» (Зеньковський, 1930, с. 3) Тема софійності,

показує В. Зеньковський, вперше була намічена Платоном, але не набула достатнього витлумачення. В добу патристики, христологічних і тринітарної проблематики, ця ж тема теж не набула достатньої розробки. В православній богословській традиції ця тематика актуалізувалась під впливом космізму. Вітчизняний філософ намагається надати власне розуміння ідеї св. Софії, ствержуючи, що «основная проблема софийного понимания мира заключена именно в этом вопросе: в какую сферу входит софийная основа мира — в сферу тварного мира или в сферу Абсолюта». (Зеньковский, 1930, с. 17). Мислитель намагається від усталеного, формованого в руслі платонівської філософії, розуміння проблеми софійності, обґрунтовуючи необхідність спростування пантеїстичного витлумачення цієї проблеми в рамках платонізму. Подолання платонізму він бачить у тому, щоб не приймати світ ідей за нетварну сферу: «Нетварность сферы идей, лежащих в основе мира, сообщает миру, т.е. его идеальной основе начала абсолютности, т. е. смешивает порядок тварного и абсолютного бытия» (Зеньковский, 1930, с. 21). Зеньковский намагається розкрити істотні розбіжності між ідеями у Бозі і ідеями в світі, що повинно було допомогти підтвердити поняття творіння і пояснити онтологічну субстанційну відмінність Божественного і тварного буття: «Идеи в тварном мире, как его идеальная основа, как «корни» вещей, по своему содержанию, по своему смыслу ничем не отличны от идей, входящих в Премудрость Божию — но идеи в Боге суть действительно вечные мысли Божии. Идеи в мире есть либо «отражение» божественных идей, либо вхождение в тварное бытие идей Божиих. Божественные идеи вечны по своей природе; входя в мир, «живя» в мире, они сохраняют это качество вечности, но, с другой стороны, жизнь идей в мире подчинена судьбам мира. Как раз именно в акте творения вечные божественные идеи, «засеменяя» тварное бытие, живут с этого момента нераздельной от мира жизнью». (Зеньковский, 1992, с.154) На думку Зеньковського, софійна основа світу не є Абсолютом, вона сама тримається Абсолютом. Завдяки цьому вона може бути конкретною основою реального різноманіття в світі.

Не дивлячись на те, що В. Зеньковському не вдалося написати, згідно з його задумом, третю частину філософської системи, присвячену вченню про людину, однак ми можемо реконструювати основні засади його християнсько–православної антропології через аналіз його інших праць, що і буде здійснено в наступному розділі.

Одним із головних напрямів творчості В. Зеньковського стала історія філософії. В першу чергу варта дослідницької уваги його двотомна наукова монографія «Історія російської філософії», що стала філософською спробою узагальнити найрізноманітніші сфери російського життя (філософія, богослов'я, література, наука), представити російську думку в її розвитку як цілісний, творчий феномен. Російська філософія з огляду В. Зеньковського була переважно релігійною, визначалась релігійними темами і запитами російського духу. Водночас протягом її становлення та розвитку відбувалась секуляризація російської думки. Отже, В. Зеньковський бачить історію російської філософії крізь призму протистояння двох тенденцій– релігійної та секулярної, з одного боку, прагнення російських мислителів до самотності, водночас чуткості до західноєвропейських впливів з іншого.

Особливу увагу у своїх історико–філософських студіях В. Зеньковський приділяє творчості Гоголя. З'ясуванню ідейних основ його літературної спадщини присвячено праці філософа «Гоголь в його релігійних пошуках» (1916) і «М. В. Гоголь» (1961). У цих творах В. Зеньковський намагається відійти від усталеного в сучасній думці образу Гоголя, стверджуючи про те, що у його художній творчості й у його ідейному житті все набагато складніше, ніж то звичайно видається. Світорозуміння та життерозуміння Гоголя спричинено надзвичайною складністю його життя. На думку В. Зеньковського, ключ до розуміння Гоголя слід шукати у його релігійно-моральному світі. Гоголю властиво переконання, спільному для настроїв прибічників романтизму, що суспільні недуги можна вилікувати лише на шляху до ідеалів християнства, внутрішнього морального самовдосконалення. У працях здійснено спробу осягнути Гоголя як провісника християнської культури. Гоголь в рецепції В.

Зеньковського постає першим із мислителів, хто глибоко відчув трагізм світу, який відвернувся від Бога. На жаль, сучасники Гоголя не сприйняли його ідейної настанови. Головна книга «Вибрані місця із листування з друзями» не була сприйнята сучасниками, які не повірили щирості Гоголя, вбачали у пророці диявольську спокусу, занепад розумових сил, письменницького осяяння, гріх гордині письменника, який прагне обійняти роль всесвітнього пророка, проповідника, духовного старця. У спаленні «Мертвих душ» вбачали ознаку душевної хвороби, а не ту трагічну колізію, яку переживав гостріше за усіх Гоголь – відношення Церкви та культури, спасіння та творчості. На думку В. Зеньковського, Гоголь одним із перших ставить питання про християнське преображення культури в дусі православ'я, стає пророком православної культури.

У своїх історико-філософських студіях В. Зеньковський розвиває ідею про те, що філософія не є лише світом абстрактних ідей, а має прямий зв'язок із особистістю його творця, його індивідуальним світоглядом. Отже, філософія окрім наукового розуміння, може постати і як художнє світорозуміння. Такі теоритичні настанови він обстоює, досліджуючи творчість російських мислителів Л. Толстого, Ф. Достоевського.

Пріоритетним напрямом творчості В. Зеньковського була психологія. Як попередньо нами було зазначено, вітчизняний мислитель намагається поєднати психологію із філософією, підвести сферу психології під філософські принципи. Як зазначає В. Летцев, предметом вивчення В. Зеньковського є не емпірична психологія, що вивчає «психічні факти», а психологія метафізична, філософська, спрямована на прояснення природи і засад психічного буття (Летцев, 2006, с. 94). Психологічні студії написані переважно у київській період його життя. В одній із ранніх праць «Сучасний стан психофізичної проблеми» (1995) філософ торкається актуальної на той час проблеми співвідношення матеріального та психічного, виокремлює та аналізує різні теорії психофізичного паралелізму, розглядає теорію психофізичної взаємодії як такої, що надає рішення цієї проблематики. Обґрунтуванню метафізичних

підстав психології, а також критичному аналізу сучасних підходів до проблеми індивідуальності присвячені психологічні студії В. Зеньковського «Нова праця про асоціацію ідей» (1906), «Принцип індивідуальності в психології і педагогіці» (1911). Філософ обстоює пріоритетність психології як науки, заснованої на метафізичних принципах, які потребують аналізу і прояснення власного змісту. На його думку, чуттєвий досвід не дає пізнання індивідуального буття, базуючись лише на даних емпіричної психології не можна вибудувати теорію про індивідуальність. Адже з точки зору емпіричної психології індивідуальність лише факт, незрозумілий за походженням, з точки зору філософії – має реальну метафізичну основу. У магістерській дисертації «Проблема психічної причинності» (1914) вітчизняний мислитель намагається застосувати закон причинності до пояснення психічної діяльності, і розкриває насамперед поняття індивідуальної причинності. В. Зеньковський виступає проти історичної залежності психології від природничо-наукового світогляду. На думку філософа, ми можемо стверджувати про певну психічну активність, яка і передбачає індивідуальну причиновість.

Варто відзначити особистий вклад В.Зеньковського в педагогіку. Особливої уваги заслуговують питання морального виховання дітей, єдності й цілісності їхнього духовного життя. Проблеми виховання людини В. Зеньковський розглядає через призму християнської антропології. Він звертає увагу на те, що існує «слабость и некая растерянность современной педагогической мысли, связанная с ее подчиненностью принципам натурализма, тогда как надлежащее свое осмысление педагогическое творчество может найти лишь на почве религии, в частности – в системе христианской антропологии». (Зеньковский, 1993, с. 5.) Філософ ставить завдання вивчити історію християнського виховання, відновити його потенціал, акцентуючи увагу на найбільш значущих рисах і особливостях. На думку філософа, є різні педагогічні теорії, в основі яких лежить певний світогляд. Ці теорії зводяться до трьох основних форм: натуралістичної (в ній творче самовизначення людини не визначається), трансцендентальної (тут не

визначається зв'язок і залежність людини від вищих сил) і релігійної – єдино вірної, на його думку, форми, що дає людині пояснення її вищих сил і цілей. Визнавши «християнську антропологію, християнське вчення про людину» основним елементом християнської філософії, В. Зеньковський вирішує питання антропологічного обґрунтування християнської педагогіки в роботі «Проблеми виховання в світлі християнської антропології»(1934).

Християнська педагогіка, впевнений В. Зеньковський, може бути зрозуміла як система принципів і методик, які пов'язані з завданнями релігійного виховання і освіти. Поворот до релігійного світогляду, з його точки зору, необхідний для педагогіки в цілому, для педагогіки як науки : «привлечение идей христианской антропологии к пониманию жизни души и внутренней диалектики ее исканий нужно не для одного религиозного или даже морального воспитания, — оно нужно для педагогики в ее целом». (Зеньковский, 1996, с. 271) Тому, В. В. Зеньковський хотів, щоб релігійне виховання стало найважливішою частиною педагогічної науки. Він був переконаний в досяжності такої мети і в тому, що це не призведе до знецінення наукового і виключно філософського досвіду чи до обмеження свободи педагогічної думки. У той же час релігійний мислитель вважав, що така свобода може обернутися на уявну, якщо в сучасній педагогіці буде як і раніше ігноруватися цінність релігійного досвіду і релігійного світогляду. Визначальне значення для виховання людської особистості набуває процес формування нею цілісного та звершеного світогляду: «хотя развитие личности есть существеннейшая задача воспитания, но смысл, цели и условия этого развития личности могут быть поняты лишь в системе целостного мировоззрения. Именно в силу этого “автономия” педагогики, если только не обозначать этим именем скромного права педагогики на применение своего педагогического критерия к оценкам тех или иных средств воспитания, не может быть защищаема. Педагогика должна быть укоренена в целостном мировоззрении, должна освещать основные свои проблемы теми принципами, которые ей дают антропология, философия и религия» (Зеньковский, 1996, с. 271).

Вітчизняний мислитель осмислює важливість такого аспекту соціального виховання, як «педагогічне середовище», як соціально–психічної передумови педагогічного процесу» (Зеньковский, 1995, с. 19). В.В. Зеньковський звертає увагу на те, як саме дитина усвідомлює саму себе, як здійснюється процес її «вживання в соціальне життя». «Вживання» у сучасне соціальне життя, передбачаючи тривалий процес пристосування і засвоєння, на думку В. Зеньковського, відкриває в той же час у сучасній дитині великий простір, дає більше місця для вільного вибору і в цьому сенсі підвищує і загострює почуття свободи» (Зеньковский, 1995, с. 51). Особливу увагу В.В. Зенковський відводить питанню виховання дітей у сім'ї. Він наголошує, що нормальна сім'я є незамінним органом соціального виховання. Майже всі соціальні почуття знаходять для себе матеріал у сімейних відносинах.

Отже, можна стверджувати про нерозривну єдність у теоретичних принципах В. Зеньковського педагогіки, психології та антропології.

РОЗДІЛ II. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

В. ЗЕНЬКОВСЬКОГО

2.1. Засадничі принципи антропологічного вчення В. Зеньковського

Філософсько-антропологічні студії В. Зеньковського становлять один із стрижневих напрямів його творчості, що об'єднує багатоманітну проблематику та широке коло філософських зацікавлень мислителя у нерозривну єдність, водночас висвітлюючи та прояснюючи різноманітні аспекти творчого доробку філософа. Філософсько-антропологічна тематика проходить наскрізним мотивом майже в усіх працях В. Зеньковського, починаючи із його ранніх творів київського періоду, розвиваючись та поглиблюючись у працях часу еміграції. Недарма у написаному на схилі життя творі «Нарис моєї філософської системи» (1962), підсумовуючи та синтезуючи засадничі принципи своєї філософської системи, В. Зеньковський стверджує про пріоритетність питань метафізики людини для своєї творчої творчості: «гносеологический эмпиризм, с его сосредоточением всех актов познания на эмпирической сфере в человеке, – трансцендентализм с его открытием двойного состава знания, – все это отступило перед неизбежностью построения метафизики человека» (Зеньковский, 1962, с. 37).

Антропологічні дослідження В. Зеньковського – це результат його наукової діяльності та особистих духовних інтуїцій, в основі яких є християнська апологетика, глибокий антропоцентричний аналіз богословського матеріалу, багатий практичний досвід виховання. При осмисленні антропологічних питань Зеньковський спирається на біблійну антропологію, православну догматичну і канонічну традиції, філософсько-антропологічні погляди і данні психології. Він намагається сформулювати принципи православної антропології, які представляють собою синтез ідей про людство і його сутність, головним компонентом яких є ідея єдності людського духу.

Звернення В. Зеньковського до антропологічної проблематики обумовлено у першу чергу її актуальністю для тодішньої православної думки. У праці «Принципи православної антропології» вітчизняний мислитель доводить необхідність розбудови цілісного християнського антропологічного вчення. Як стверджує В. Зеньковський, вчення про людину ніколи не ставало предметом спеціальної розробки в православній традиції, оскільки головним завданням східної патристичної думки постало завдання розробки основних догматів, а антропологічні питання вивчалися побіжно. На думку мислителя, ця обставина мала важкі наслідки для розвитку подальшої православної думки, оскільки внаслідок відсутності власного вчення були засвоєні інші чужинні духу цій традиції погляди. Конфесійні відмінності між християнськими традиціями, на думку В. Зеньковського, не так стосуються догматичної сторони, скільки розбіжностей у витлумаченні феномену людини. Також вітчизняний філософ доводить актуальність антропологічної проблематики у сучасну епоху: «никогда еще в истории европейской культуры так не обнажалась внутренняя неустроенность человека, его неумение овладеть тайной духовного развесия, как в нашу эпоху. Современная научная и философская мысль с усердием занимается “загадкой” человека, – но вся эта огромная литература, в которой можно найти достаточное обилие частичных истин о человеке, не может подняться до той высоты в понимание человека, какую мы находим в христианстве, в его основных озарениях... В интересах науки и философии лежит поэтому – приблизить христианское учение о человеке к современной мысли» (Зеньковский, 1988, с. 6).

Можна твердити, що антропологічна проблематика є лейтмотивом усієї творчості В. Зеньковського. Питання про природу людини мислитель порушує починаючи з своїх ранніх праць київського періоду. Ці твори написані на стику релігійної метафізики, антропології, психології і педагогіки. На нашу думку, у працях раннього періоду антропологічна проблематика має філософське забарвлення, по суті є філософською антропологією, тоді у пізній

період творчості антропологія набуває більш релігійного звучання, і базуючись безпосередньо на біблійній антропології, переходить у релігійну антропологію.

Отже, виокремимо і проаналізуємо стрижневі антропологічні ідеї, розроблені В. Зеньковським у київський період творчості. Так, у праці «Сучасний стан психофізичної проблеми» мислитель торкається питання співвідношення тілесної (матеріальної) та психічної (душевної) сторін людського буття, обґрунтовуючи необхідність метафізичного пояснення механізму їхньої взаємодії.

Осмилення феномену людської психіки присвячено дисертаційне дослідження В. Зеньковського «Проблема психічної причинності». Ці твори автор застосовує поняття причинності до пояснення психіки, осмислюючи ідею психічної активності. Аналізуючи тогочасні психічні теорії, він розподіляє їх на дві частини – ті, що визнають психічну активність (Вундт, Дільтей, Бергсон, Лопатін), і ті, що заперечують (Авенаріус, Петцольд). Філософ намагається виробити цілісний універсальний погляд на феномен психічної активності. Він стверджує про енергетичну безперервність психічного життя, і пов'язує його із ідеєю душі, стійкої і творчої основи психічного розвитку. Разом з тим філософ не заперечує широкої сфери психічного підсвідомого.

Намагаючись спростувати аргументи противників психічної активності, В. Зеньковський звертається до явища пам'яті, яка вказує на роботу душі, певну психічну активність, коли психічна енергія зберігає образи, тоді має бути джерело життєвої енергетики організму. Отже, пам'ять пов'язана із самодіяльністю душі, з роботою душі над власним змістовним наповненням. На думку В. Зеньковського, психічна причинність в збереженні образів розкриває понад часовість душі. Філософ осмислює проблему людської свідомості – у свідомості за допомогою мислення відбувається сходження від чуттєвих явищ до ідеального світу. Ідеальна сфера стає психічним фактором, коли свідомість спрямована на світ смислів, набуває трансцендентного характеру. Ідеальний фактор увиразнюється у всіх царинах психіки: в пам'яті, мисленні, уяві. В уяві (орган емоційного мислення) проявляється вище, духовне життя людини –

філософ обумовлює тісний зв'язок уяви із релігією, естетикою, етикою. Разом з тим у дисертації філософ торкається проблематики особистісного буття людини, який називає центром, що поєднує усі психологічні процеси. Особистість, на думку вітчизняного філософа, утворює органічний синтез, якій не має механічного характеру. «Емпіричне я» неможливо пояснити без поняття «реального я», котре об'єднує душевне життя у його розвитку. На думку В. Зеньковського, не можна розглядати суб'єкт відокремлено від його переживань. Отже, філософ обстоює ідею духовної субстанції, що безпосередньо розкривається в психічній діяльності. Душевна субстанція – це стійке творче начало, не гносеологічна, а онтологічна категорія. Людська психіка визначається вищою духовною дійсністю, яка метафізично визначальна, «індивідуальне я» має своє джерело діяльності в духовній сфері, і духовна енергія є основа для існування індивідуальності. Отже, у дисертації В. Зеньковський висуває духовне розуміння особистості як певного образ Божий. Водночас він осмислює поняття творчості і свобода як невід'ємні якості психічного життя і особистості. Як доводить вітчизняний філософ, психічна причинність не суперечить явищу свободі. Психіка є боротьбою різних мотивів, а вибір на користь одного з них здійснюється за посередництвом вольового акту. Мислитель заперечує психологічний детермінізм, стверджуючи про те, що психічна причинність – вільна причинність, де присутня реальність вибору.

Феномен людської індивідуальності осмислюється філософом у творі «Принцип індивідуальності у психології і педагогіці». Зокрема, філософ заперечує спроможність емпіричної психології у пізнанні індивідуальності. Індивідуальність може відкритись у своїх ціннісній сфері, прагненнях, ідеалах, містичному досвіді. Філософ ставить питання, яким чином елементарні психічні процеси утворюють певну нероздільну цілісність при мінливості внутрішніх та зовнішніх процесів. В. Зеньковський приходить до висновку про наявність метафізичного ядра індивідуальності, як основи психічних процесів у внутрішній логіці їхнього розвитку. На думку філософа, особистість не лише індивідуальність, вона складне і багатоманітне ціле. Її не можна підвести під

певну теорію, повнота життя не вичерпується збіркою спостережень і абстрактними висновками з них. Загальне і індивідуальне взаємопов'язані в особистості. Індивідуальність розвивається при умові прилучення до загальнолюдської культури. Водночас загальнолюдські ідеали не мають затьмарювати конкретну індивідуальність. Універсалізм і індивідуальність мають бути примирені, і шлях до примирення – звернення до християнських цінностей і ідеалів.

В еміграції В. Зеньковський розвиває антропологічне вчення на релігійно-конфесійному підґрунті, демонструючи його православне спрямування. Можна виокремити стрижневі мотиви релігійної антропології В. Зеньковського: поняття образу Божого, концепція ієрархічної розбудови людської душі, феномен особистості, поняття гріховності людини, мотив особливого шляху для кожної людини в зв'язку і її індивідуальністю, принцип соборності.

Визнавши вчення про людину основним елементом християнської філософії, одним з найважливіших понять православної антропології Зеньковського є поняття «образу Божого» в людині. Цю ідею він розвиває у працях «Принципи православної антропології», «Основи православної антропології», «Про образ Божий в людині». На його думку, вчення про образ Божий, один із засадничих в християнстві, мало довгий період догматичного розвитку, водночас незаслужено забуто у новочасній філософії і науці. При висвітленні цього питання патристична думка не прийшла до спільності у поглядах, тому що вкладали в це поняття різні поняття і зміст. У протестантизмі вчення про гріхопадіння затьмарило вчення про образ Божий в людині, на відміну від православ'я, що виходить з ідеї цінності людини, її богообраності. У православ'ї переважає віра в силу добра в людині, думка про те, що добро переможе зло. Людину освітлює внутрішнє світло, страшні гріхи і темні сили не здатні перемогти цей світ. Це і є головне одкровення про людину – «світло Христове», яке долає все. Опираючись на розроблені ним принципи основних положень і термінології, Зеньковський дає своє розкриття змісту поняття «образу Божого». Пов'язуючи духовну сферу людини з «образом

Божим» в ньому, вітчизняний філософ водночас не відокремлює «образ Божий» від природного складу людини, тим самим висвітлюючи її цілісність навіть в гріховному стані. Зеньковський пише: «... человек всегда и во всем духовен, только духовность может иметь разные формы и в иерархическом смысле может занимать не одно и то же место в жизни человека.»(Зеньковский, 2011, с.478). Роблячи акцент на понятті особистості, Зеньковський співвідносить його з поняттям Бога. Особистість невіддільна від духу, але відмінна від нього. Гріховний стан людини Зеньковський характеризує як певну «хворобу» особистості, як ступінь відокремленості людини від Бога, що визначає ступінь його гріховності, тобто , коли в людині переважає індивідуальне над особистісним, тим самим вноситься протиборство між особистістю і природою. «Дар свободы, – пише Зеньковский, – связан с образом Божиим, пребывающим в человеке. Свобода в натуральном порядке дана каждому, но она не имеет самого ценного, что есть в свободе – внутренней связи ее с добром, с правдой – наша свобода есть свобода и к добру, и к злу». (Зеньковский, 1996, с. 40.)

Важливими, на наш погляд, для розуміння антропологічного вчення В. Зеньковського, є ідеї, сформульовані філософом у праці «Про ієрархічний устрій душі» (1928). Філософ, розвиваючи погляд на людську душу як складну, взаємопов'язану в елементах органічну цілісність, описує її діяльність та зміст як складну структуру, що містить декілька рівнів – онтологічний, органічний, соціальний, ціннісний (аксіологічний). Ці рівні складають складну єдину багатовекторну систему, що поєднує різні психічні сили. Між цими силами зберігається певна ієрархія, що утворюється по відношенню до збереження і розвитку душі як цілісної системи. Звідси, пріоритетною, за В. Зеньковським, є онтологічна ієрархія, як певне глибинне джерело, що охоплює усі інші рівні. Взаємодія духовного життя і досвідної психіки – важливий лейтмотив антропологічних праць В. Зеньковського (Ермишин, 2008, с. 21).

2.2. Феномен особистості в осмисленні В. Зеньковського

Центральним поняттям релігійно-філософської антропології В. Зеньковського є поняття особистості. Починаючи з перших праць із психології та педагогіки і закінчуючи останніми релігійно-філософськими творами, проблема особистості була або безпосереднім предметом, або ключовим поняттям його досліджень. До поглибленого детального опрацювання поняття особистості філософ повертався часто, вважаючи вчення про особистість найважливішим питанням філософської антропології.

Тема особистості розвивається Зеньковським не тільки в руслі його педагогічних поглядів, а і в рамках християнської антропології, головною настановою якої є вчення про людину як образ і подобу Божу. Однією з головних проблем філософської системи В. Зеньковського є проблема розвитку особистості як носія духовного початку. Філософ виходить з християнського розуміння образу Божого – це відправний пункт його антропології. Образ Божий в людині є «початком особистості». Як показує вітчизняний філософ, «все трудности в истолковании христианского учения о человеке связаны как раз с недостаточной уясненностью понятия личности, свидетельством чего является тот поразительный факт, что в истории европейской философии так слабо представлены системы персонализма, что мотивы имперсонализма, нечувствие всей силы и глубины начала личности так сильны в философии христианских народов» (Зеньковский, 2002, с. 64)

Основною ознакою особистості є самосвідомість, яка розуміється філософом як відкриття людиною в собі глибин духу і власного психічного буття. В. Зеньковский зазначає, що «самосознание имеет своим объектом именно эту глубину и неисчерпаемость жизни внутри человека – и потому самосознание есть в то же время сознание своего единства, своего “я”, своего своеобразия, отдельности. Здесь же вспыхивает и сознание своего противостояния другим людям, миру, даже Богу, – в глубине себя человек находит не только внутренний мир, не только одно и то же “я”, но и силу

противостояння всьому, що не єсть людина, силу свободи. Зде відкривається яка-то черта абсолютності “я”, во всякому випадку, якої-то відповіді Абсолюта – саме в цій можливості протиставляти себе всьому, що не єсть “я”» (Зеньковський, 2002, с. 65).

Самосвідомість людини не є продуктом природи, її не можна вивести з поняття генетичної еволюції психіки, бо психіка і самосвідомість не тотожні. Ідея особистості розкривається у всій повноті по відношенню до Божественного Абсолюта. В своїй праці «Проблеми виховання в світлі православної антропології» Зеньковський зазначає, що для людини, навіть високо духовної, характерно подвоєння власної природи, що проявляється в муках духовного життя. Філософ констатує той факт, що «реальність мучительного роздвоєння створює особу потребу внутрішньої цілості, – і ця потреба є одним із найважливіших фактів духовного розвитку» (Зеньковський, 2002, с. 204). Пошук цілості дорівнює поняттю «уцеломудрення людини», яке є поєднанням усіх розрізнених сил людини і перетворення їх. Зеньковський вважає, що особистість характеризується неповторністю свого буття, обумовленої метафізичним ядром, що не виводиться з психіки, а лише об'єктивується через неї. Під метафізичним ядром філософ розуміє дух, який не визначається законами створеного світу. Метафізичне ядро утримує в собі потенціал кожної особистості, можливість її нескінченного вдосконалення. Духовна, душевна і тілесна природа людини влаштована ієрархічно: духовне переважає над психофізичними, так як перше задано Богом, а друге має тварне походження. Ієрархічність визначає концентрацію всіх сил і здібностей індивідуума, які центруються навколо духовної структури, названої Зеньковським «ипостасью». Тільки внутрішня єдність людини визначає її особистість і цілісність. Головним завданням людини виступає подолання свого духовного роздвоєння і відновлення цілісної структури особистості. Ця структура складається з духовної і психофізичної складової. В. Зеньковський вивчав природу духовної складової особистості, в

якій присутні і образ Божий, і початкова гріховність, яка долається за допомогою виховання людини.

Філософ розвиває ідею творчого характеру людського буття, що має метафізичні підстави. Особистість є сферою духу, котра відіграє роль творчої сили. Це духовне начало узасадничує, з одного боку, з іншого – уможливорює цілісність душевного життя, єдність ієрархічної конституції людини.

Водночас розуміння людської індивідуальності буде неповним без співвіднесення її із соціальним цілим, із суспільним організмом. В. Зеньковський розкриває міжособистісну взаємодію крізь призму поняття соборності, що прояснює соціальну пов'язаність і духовну єдність суспільства. Як на рівні індивідуальному осердям людської життєдіяльності є духовний метафізичний центр, на рівні суспільному цим духовним центром є Церква, як боголюдський організм. Звідси основою духовного зростання людства є особистісне преображення у Церкві.

Як стверджує О. Антоневич, одним із засад, що прояснює і обґрунтовує антропологічну концепцію В. Зеньковського, є вчення про софійність світу. В рамках останнього можна прояснити основні антропологічні інтенції російського філософа, зрозуміти феномен людського існування, ієрархічність її структури, присутність у світі. Людина носить у собі таємницю часу і понадчасове, обмеженості і нескінченності. Саме тому не можна зрозуміти людину в рамках натуралізму, зазначає Зеньковський. Софійність світу проявляється в духовному бутті людини як найвищій точці світового розвитку, найбільш повно проявляючи з одного боку, свою тварність, з іншого, і ідеальність. Отже, вчення про людину вимагає софійного вчення про світ. У ракурсі софіологічної проблематики прояснюється зв'язок людської особистості із соціальним цілим, соборною особистістю. Єдність людства здійснюється через соціальність, але це не тільки психологічна і біологічна єдність людей, але єдність ідеальна, оскільки людині притаманна розумова діяльність, ціннісний світ. Людство в цілому не можна прирівняти до суті кожної окремої людини, так як людство в цілому, на думку Зеньковського, є

істота, але не є особистість. Якщо початок особистості відокремлює одну людину від іншої, то людство в цілому не є суб'єкт, і в той же час загальнолюдська свідомість загальна кожному з нас. У цьому полягає антиномія особистості і людства: у кожного свій розум, але цей розум має загальну природу. Софійна антропологія, яку вибудовує Зеньковський, пояснює цю антиномію так: поряд з індивідуальним розумом існує і соборний розум як єдність духовного життя. Хоча людство в цілому так само, як і окрема особистість, несе в собі образ Божий, але воно не є суб'єкт. Реальна єдність людства і реальна множинність особистостей непок'єднувані, але пок'єднувані лише містично.

Таким чином, у своїй антропології В. В. Зеньковський виходив з постулату глибокої цінності особистості, розглядаючи людину як істоту, що має можливість вдосконалення, здатну трансформуватися в особистість. Вчення про особистість базується в концепції філософа на християнській ідеї богоподібності людини. В.В. Зеньковський розвиває вчення про особу відповідно до ідей видатних представників східного християнства в руслі сучасних йому ідей західноєвропейської та вітчизняної філософії.

ВИСНОВКИ

З'ясовуючи характерні особливості релігійно-філософського світогляду В. Зеньковського, у роботі відтворено віхи його інтелектуальної біографії, простежено процес формування світоглядних принципів мислителя, реконструйовано основні етапи його педагогічної, наукової, церковної, освітянської, громадянської діяльності у Києві та за кордоном. Визначено його важливу роль у релігійно-філософському відродженні поч. ХХ ст.

У процесі аналізу творчої спадщини В. Зеньковського прояснено специфіку філософських інтенцій вітчизняного мислителя, спрямованих поєднати філософські розмисли із православним умоспогляданням, довести нерозривність філософського мислення та релігійної сфери. Поділяючи та розвиваючи сформульовані російський філософом В. Соловйовим настанови освітлювати й оцінювати з християнського погляду усе багатоманіття проявів та запитів як індивідуального, так і суспільного життя, В. Зеньковський здійснює спробу розбудови цілісної і завершеної філософської системи, яка б охоплювала усі сфери людського пізнання і діяльності, водночас повноцінно і адекватно відображала християнське віровчення.

Пріоритетними напрямками творчості В. Зеньковського є філософські студії, історико-філософські розвідки, психологічні дослідження, педагогічні роботи. З'ясовано оригінальність творчого підходу вітчизняного мислителя, що полягає у переплетенні та взаємо доповненні його філософських, психологічних, педагогічних ідей та запитів. Показано, що у сфері філософії особливу увагу В. Зеньковський зосереджував на висвітленні питань метафізики, гносеології, космології і антропології з точки зору християнської свідомості.

Провідними темами філософських досліджень В. Зеньковського є філософське осмислення релігійних підстав європейської і російської культур, визначення релігійно-філософського ідеалу розбудови новітньої культури. У системі християнської філософії, що складає трилогію, вивчаються

гносеологічна (ідея церковного розуму), метафізична (питання творіння, софійності тварного світу) і антропологічна проблематика.

В історико-філософських студіях В. Зеньковського висвітлено основні тенденції розвитку російської філософської думки, з'ясовано ідейно-світоглядні підстави творчості Гоголя, Л. Толстого, Ф. Достоевського.

У роботі показано нерозривну єдність педагогічних, психологічних та антропологічних поглядів В. Зеньковського, продемонстровано намагання вітчизняного мислителя поєднати психологію та педагогіку із філософією, підвести сфери психології та педагогіки під філософсько-антропологічні принципи.

Показано, що філософсько-антропологічна проблематика є центральним лейтмотивом усієї творчості В. Зеньковського, пріоритетною темою його наукових та релігійно-публіцистичних студій, починаючи з ранніх праць київського періоду, і завершуючи еміграційною творчістю. Якщо у працях київського періоду антропологічна проблематика мала більш яскраве філософське забарвлення, по суті є філософською антропологією, тоді у пізній період творчості антропологічні розмисли В. Зеньковського набувають більше релігійного звучання, і базуючись безпосередньо на біблійній антропології, утворюють концепцію християнсько-релігійної антропології.

Основні питання філософсько-антропологічного вчення, розбудованого вітчизняним філософом у київський період, є питання взаємовідношення співвідношення тілесної (матеріальної) та психічної (душевної) сторін людського буття, обґрунтування необхідності метафізичного пояснення механізму їхньої взаємодії; прояснення можливості застосування поняття причинності до пояснення психіки, осмислення ідеї психічної активності; розкриття ідеї духовної субстанції, що безпосередньо розкривається в психічній діяльності; концептуальне осмислення феноменів індивідуальності, творчості і свободи як форм прояву особистісного виміру людського буття.

Стрижневими мотивами релігійної антропології, представленої у пізній період творчості В. Зеньковського є поняття образу Божого, концепція

ієрархічної розбудови людської душі, феномен особистості, поняття гріховності людини, мотив особливого шляху для кожної людини в зв'язку і її індивідуальністю, принцип соборності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоневи́ч, А. В. *Православная антропология русского зарубежья: прот. Василий Зеньковский и архим. Киприан (Керн)*. Отримано з <http://www.xra-spb.ru/libr/Antonevich-AV/pravoslavnaya-antropologiya-russkogo-zarubezhya.html>.
2. Горський, В. С. (1996). *Історія української філософії: курс лекцій*. Київ: Наук. думка.
3. Ермишин, О. Т. (2008). Путь к идейному синтезу и единству. В В. В. Зеньковский. *Собрание сочинений. Том 1. О русской философии и литературе. 1912-1961*. Москва: Русский путь. 5-37.
4. Зеньковский, В. В. (1916). Гоголь в его религиозных исканиях. *Христианская мысль*, 1, 3, 5, 7, 10, 12.
5. Зеньковский, В. В. (1923). Идея православной культуры. В В. Зеньковский. *Православие и культура*. Берлин.
6. Зеньковский, В. В. (2003). Об иерархичном строе души. В В. Зеньковский. *Педагогические сочинения*. Саранск: тип. «Красный Октябрь».
7. Зеньковский, В. В. (1992) *Основы христианской философии*. Москва: Изд-во Свято-Владимирского братства.
8. Зеньковский, В.В. (1949). Основы православной антропологии. *Вестник РСХД*, 4, 11-16.
9. Зеньковский, В. В. (1962) Очерк моей внутренней биографии. *Вестник РСХД*, 66–67, 5–20.
10. Зеньковский, В. В. (1962) Очерк моей философской системы. *Вестник РСХД*, 37–38, 66–67.
11. Зеньковский, В. В. (1996). *Педагогика*. Москва: изд-во Свято-Тихон. богослов. ин-та.
12. Зеньковский, В. В. (1930) Преодоление платонизма и проблема софийной твари. *Путь*, 24, 3–40.
13. Зеньковский, В. В. (1911) Принцип индивидуальности в психологии и педагогике. *Вопросы философии и психологии*, 3 (108), 369–393.

14. Зеньковский, В. В. (1991) Принципы православной антропологии. В *Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси*. Москва: изд. «Столица».
15. Зеньковский, В. В. (1914). *Проблема психической причинности*. Киев: тип. Имп. Ун-та Св. Владимира.
16. Зеньковский, В. В. (1993) *Проблемы воспитания в свете христианской антропологии*. Москва: издательство Свято-Владимирского Братства.
17. Зеньковский, В. В. (1995) *Психология детства*. Екатеринбург: Изд-во «Деловая книга».
18. Зеньковский, В. В. (2011) *Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания*. Москва: Издательский дом REGNUM.
19. Зеньковский, В. В. (1916). *Россия и Православие*. Киев: изд-ние журнала «Христианская мысль».
20. Зеньковский, В. В. (2007) *Смысл православной культуры*. Москва: Изд-во Сретенского монастыря.
21. Зеньковский, В. В. (1905). *Современное состояние психофизической проблемы*. Киев: тип. Имп. Ун-та Св. Владимира.
22. Кузьміна, С. Л. (2010). *Філософія освіти і виховання в київській академічній традиції XIX – початку XX ст.* Сімферополь: Н. Оріанда.
23. Летцев, В. М. (2009). До історії вітчизняної персонології: концептуальні засади і принципи розуміння особистості в персонології В. В. Зеньковського. *Наукові записки Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України*, 37, 308–324.
24. Летцев, В. М. (2000). Зеньковский В. В.: Психология в русле православной антропологии. *Журнал практикующего психолога*, 6, 40–44.
25. Летцев, В. В (2006). Жизненный и творческий путь В. В. Зеньковского (киевский период). В *Человек. История. Весть*. Киев: Дух і літера, 333–362.
26. Летцев, В. В. (2009). Жизненный и творческий путь В. В. Зеньковского (эмигрантский период). В *Память и история: на перекрестке культур*. Киев: Дух і літера, 313–341.

27. Летцев, В. М. (2006). Киевский период творчества В.В.Зеньковского. Реформа метафизических оснований психологии. *Вестник ПСТГУ I: Богословие. Философия. 1:16*, 95–103.
28. Летцев, В. М. (2010). Криза у психології початку XX ст. і спадщина В. В. Зеньковського. *Наукові записки Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України*, 38, 197–205.
29. З київських архівів: В. В. Зеньковський і Університет Св. Володимира (публ. М. Л. Ткачук), (1998). *Магістеріум: Історико-філософські студії. 1*, 112 – 122.
30. Ткачук, М. Л. (2002). Зеньковський Василь Васильович. В *Філософська думка в Україні. Бібліографічний словник*. Київ: Унів. Вид-во «Пульсарии». 77–79.
31. Ткачук, М. Л. (1998). Київський період творчості В.В. Зеньковського. *Магістеріум. Історико-філософські студії, 1*, 28–31.
32. Ткачук, М. Л. (2000). Київська академічна філософія XIX – початку XX ст.: методологічні проблеми дослідження. Київ : ЗАТ “ВІПОЛ”, 2000.
33. Филиппенко, Н. Г. (2009). *Киевское религиозно-философское общество (1908–1919). Очерк истории*. Киев : Изд. ПАРАПАН.